

*Андрушко А. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Ужгородського національного університету*

ДОКТРИНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

Анотація. У статті проаналізовано погляди вчених другої половини ХІХ – початку ХХ століття (А.Ф. Бернера, Л.С. Білогриць-Котляревського, П.О. Бобровського, М.В. Духовського, Г.Є. Колоколова, М.І. Ланге, Франца фон Ліста, О.В. Лохвицького, В.Д. Набокова, М.А. Неклюдова, С.В. Познишева, М.М. Розіна, М.Д. Сергієвського, І.Я. Фойницького, М.П. Чубинського, С.С. Шайкевича та ін.) на проблеми відповідальності за злочини проти честі та гідності особи.

Ключові слова: злочини проти честі та гідності особи, наклеп, образа, дифамація.

Постановка проблеми. Період з другої половини ХІХ до початку ХХ століття був часом бурхливого розвитку науки кримінального права. Тоді було сформульовано ті засади кримінального права, які залишаються актуальними дотепер. Одним із важливих напрямів досліджень того часу були проблемні питання відповідальності за злочини проти честі та гідності особи. Вказаній проблематиці свої праці присвятили А.Ф. Бернер [1, с. 8–28], Л.С. Білогриць-Котляревський [2, с. 383–396], П.О. Бобровський [3; 4], М.В. Духовський [5], Г.Є. Колоколов [6, с. 113–124], М.І. Ланге [7], Франц фон Лист [8, с. 42–56], О.В. Лохвицький [9, с. 598–618], В.Д. Набоков [10; 11, с. 59–73], М.А. Неклюдов [12, с. 5–94], С.В. Познишев [13, с. 99–119], М.М. Розін [14], М.Д. Сергієвський [15], І.Я. Фойницький [16, с. 98–130], М.П. Чубинський [17], С.С. Шайкевич [18] та інші вчені. Відповідні напрацювання класиків кримінального права залишаються актуальними й сьогодні, адже вони дозволяють прослідкувати еволюцію наукової думки в частині, що стосується кримінально-правової протидії злочинам проти честі та гідності особи, врахувати їх у сучасних наукових дослідженнях цієї проблематики. Погоджуємось з О.В. Харитоновою, яка відзначає, що «без знання історії свого розвитку та поглядів видатних вчених наука кримінального права приречена на повторення помилок минулого або ж «нове відкриття» того, що вже було сформульовано попередниками. Отже, аксіоматичним є положення про те, що розвиток кримінально-правової науки неможливий без ґрунтовного вивчення її історії, всебічного осмислення здобутків і прорахунків учених минулого» [19, с. 9].

Мета статті – проаналізувати погляди вчених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на проблеми відповідальності за злочини проти честі та гідності особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кримінальне законодавство другої половини ХІХ – початку ХХ століття, що передбачало відповідальність за розглядувані посягання, не

пояснювало змісту понять «честь» та «гідність»¹. У доктрині кримінального права з цього приводу висловлювалися різні точки зору.

Більшість вчених вважала, що честь – це благо, яке має об'єктивну (зовнішню) і суб'єктивну (внутрішню) сторони. Професор Київського університету Л.С. Білогриць-Котляревський, наприклад, писав: «під честю прийнято розуміти особливе внутрішнє відчуття власної гідності, яке змушує людину, з одного боку, поводити себе згідно з правилами моралі, а з другого – вимагати від інших громадян утримуватися від всього того, що може принизити її особистість, викликати до неї неповагу, зневагу. Поняття честі в кримінальному праві, таким чином, зводиться до зовнішньої поваги, а право честі – до вимоги не ображати, не виражати неповаги чи зневаги» [2, с. 383]. Подібним чином висловлювалися також А.Ф. Бернер [1, с. 8–9], Г.Є. Колоколов [6, с. 113], Франц фон Лист [8, с. 44], М.А. Неклюдов [12, с. 6–7], М.Д. Сергієвський [15, с. 555], І.Я. Фойницький [16, с. 100–102]. У юридичній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століття поняття честі та гідності здебільшого не розділялись, а розглядались як єдине явище. Дослідники або оперували поняттям честі, взагалі не згадуючи про гідність, або ж послуговувалися поняттям гідності тільки для того, щоб через нього розкрити зміст поняття честі. Більшість вчених того часу була переконана, що суб'єктивна сторона честі (гідність особи) не може страждати від злочинних посягань, а тому й не може бути об'єктом таких посягань, як, зокрема, наклеп і образа; об'єктом вказаних діянь є тільки об'єктивна сторона честі. Професор Берлінського університету А.Ф. Бернер, приміром, з цього приводу зазначав: «Внутрішня честь або ж гідність складає безспірно істинну підставу будь-якої зовнішньої честі. Але через свою чисту внутрішність вона не належить до правової сфери і не доступна для жодного посягання. Зовнішня честь полягає в загальнолюдському і в особливому суспільному значенні особистості. Як одна з форм прояву особистості, зовнішня честь складає право і будь-яке умисне посягання на неї – злочинне» [1, с. 8–9].

Вагомий внесок у розвиток об'єктивної теорії честі та посягань на неї вніс М.М. Розін, який також вважав, що честь можна розглядати з суб'єктивної і об'єктивної точок зору, з яких для

¹ М.А. Неклюдов з цього приводу писав: «Поняття честі – поняття настільки еластичне та невизначене, що законодавства позитивні, в тому числі й наше, обходять це питання абсолютним мовчанням, покладаючись виключно на такт і розсудливість суду. Ось чому ми зустрічаємо на практиці масу таких скарг, в яких як образа честі трактується недостатня почесть чи невиконання претензій педантичного самолюбства. Варто лише нагадати, що одна дама скаржилася Міровому Суду на те, що сторож дозволив собі сказати про неї сторонній особі, що вона шодня ходить до суду; інша ж особа, генерал, звинувачував перед Міровим Суддею завідуючого будинком в тяжкій образі його особистості, що полягала у відмові йому від квартири, з поясненням, що він пізно повертається додому, чим непокоїть інших мешканців» [12, с. 5–6].

кримінального права прийнятна лише друга. Вчений писав: «Суб'єктивна честь, як явище світу психічного, тісно межує і навіть зливається з людською самосвідомістю, з усвідомленням в собі людської особистості та її гідності. Зміст і центр цього усвідомлення визначаються виключно з точки зору моральної... З іншого боку, в людському суспільстві «виникає нове явище, яке також називається честю. Це честь об'єктивна, зовнішня, визнання іншими, повага, шана, усталене значення людини з точки зору суспільної думки». Її головними підставами є «соціальність, соціальна цінність та корисність». Визнавши, що «сфера особистих процесів індивіда... заслугоує на правоохорону», М.М. Розін сумнівався, «наскільки може бути втілений в юридичну форму зміст того душевного процесу, який відбувається в скривдженному», і як вплинуть на суспільство положення закону, що спираються на суб'єктивну теорію. Вказавши, що честь у вказаному сенсі є явищем «значною мірою невизначеним» і може «вироджуватись в дріб'язкову вимогливість», автор вважав, що законодавець може або повністю піти назустріч цій вимогливості, або ж передати всю справу на розсуд суду. Але оскільки «культурний законодавець» не може зробити ні того, ні іншого, то замість «технічно складної і соціально небезпечної побудови образ честі на суб'єктивному фундаменті» потрібно створити належну конструкцію, заклавши в її основу об'єктивний момент блага честі. На переконання М.М. Розіна, «питання має вирішуватись з точки зору честі, як соціального значення індивіда, доброї думки про нього оточуючих, їх поваги до нього» [14, с. 128–152; 17, с. 136–137]. Впровадження ж в судову практику інших конструкцій образи честі, з точки зору М.М. Розіна, є «неправильним теоретично, згубним практично і глибоко шкідливим кримінально та соціально-політично» [14, с. 167].

З концепцією М.М. Розіна та інших вчених, що поділяли його погляди, не погоджувався відомий український правознавець М.П. Чубинський, який вважав, що М.М. Розін «оперує формальними аргументами і відходить в сторону від життя» [17, с. 137]. М.П. Чубинський підкреслював, що позиція М.М. Розіна, згідно з якою «гідність людини, як моральної істоти, є щось юридично байдуже» [14, с. 151], є надто категоричною і далекою від дійсності. На переконання М.П. Чубинського, в такому твердженні проголошується «повний розрив між правом та мораллю, а також між суспільною оцінкою, яка враховує моральний момент, і оцінкою юридичною». Дискусуючи з М.М. Розіном, М.П. Чубинський вказував, що і внутрішня честь може бути об'єктом злочинних посягань, підкреслював, що «психологія “принижених та ображених” складається особливим і хворобливим чином», що образа доводить людину іноді навіть до самогубства, чого не враховувати не можна [17, с. 138]. Визнаючи, що «честь в сенсі внутрішньої її свідомості не є величиною визначеною», М.П. Чубинський водночас підкреслював, що не варто вбачати тут й особливо високого рівня невизначеності, тим більше, що праву вже доводиться оперувати масою недостатньо визначених понять (істина, обман, мотив тощо) [17, с. 139–140]. Таким чином, М.П. Чубинський, на відміну від більшості вчених його часу, допускав, що і внутрішня честь людини (її гідність) може бути об'єктом злочинних посягань.

Глибока переконаність більшості вчених розглядуваного періоду в тому, що гідність особи не може страждати від злочинних посягань, вочевидь, пов'язана з недостатнім розумінням

змісту гідності людини та її значущості. Таке розуміння, як відомо, з'явилося значно пізніше. У цьому контексті, однак, варто відзначити, що окремі дослідники того часу намагалися пояснити відповідний стан речей. Так, наприклад, М.І. Ланге підкреслював залежність поняття про честь і про те, що ображає її, від рівня розвитку особистості: «Чим вищий рівень освіти народу, тим витонченішим стає у його членів почуття честі, як усвідомлення власної особистої гідності; у народу ж, в якого духовне життя ще мало проявляється у сфері його зовнішніх дій, честь є більше, так би мовити, уявленням об'єктивним, ніж внутрішнім самовизначенням свого морального ества» [7, с. 161].

У юридичній літературі розглядуваного періоду величезна увага приділялась історичним аспектам регламентації відповідальності за злочини проти честі та гідності особи. М.В. Духовської з цього приводу підкреслював, що «злочини проти честі більше, ніж будь-які інші, слід вивчати на історичному ґрунті», оскільки «честь розвивалась постійно у зв'язку з розвитком людини; наскільки розуміла людина себе як морального індивідуума, настільки розвинутим було в неї і поняття честі; вивчити історію честі, значить вивчити хід розвитку людства» [5, с. III, 4, 8–9]. Якщо праці одних тогочасних вчених були присвячені майже виключно питанням становлення та розвитку відповідних кримінально-правових заборон [3; 4; 7], то праці інших авторів торкалися вказаних питань значною мірою [5, с. 152–225; 14, с. 92–112; 18, с. 47–66]. Хронологічно першою публікацією історичного характеру була велика за обсягом стаття уродженця Чернігова, випускника Київського університету М.І. Ланге «Про покарання і стягнення за безчестя за древнім руським правом», опублікована в «Журналі Міністерства народної освіти» за 1859 рік [7]. Докладно проаналізувавши численні пам'ятки права (від Руської Правди до Соборного Уложення), М.І. Ланге дійшов висновку, що слово «безчестя» в давньому руському праві мало подвійне значення: воно означало як саму образу, так і плату за образу [7, с. 219]. Вчений зазначав, що честь тоді розумілась як почесть, пошана, виражаючи собою суспільне становище особи, а не внутрішнє усвідомлення нею гідності своєї особистості: «вираз “відняти честь”, що зустрічається іноді в законах царя Олексія Михайловича, означав не більше, ніж позбавлення посади». Сама образа розумілась тільки як право, іноді доволі вигідне, на позов про безчестя. У зв'язку з цим М.І. Ланге вказував, що «наші предки ображались переважно внаслідок розрахунків розуму, а не через безпосереднє відчуття усвідомлення образи» [7, с. 220–221]. Розглядаючи безчестя як плату за образу, дослідник зазначав, що й тут «ступінь особистої образи не мав жодного значення», а розмір винагороди за образу залежав не від її тяжкості, а передовсім від соціального статусу кривдника та ображеного, «і взагалі від обставин зовнішніх та випадкових» [7, с. 221]. Насамкінець М.І. Ланге підкреслював, що «у нас в давнину особистість розумілась не як особистість сама по собі, що не мала майже ніякого значення, а в нерозривному зв'язку з родом, званням, чином і станом тієї чи іншої особи» [7, с. 222].

Серед досліджень історії розвитку кримінального законодавства про відповідальність за злочини проти честі варто згадати працю П.О. Бобровського «Злочини проти честі за російськими законами до початку XVIII століття». Дослідник відзначав, що протягом багатьох століть значення окремої особистості та її честі не усвідомлювалось: «честь кожної особи визначалась загальною

міркою залежно від становища цілої групи осіб. Чим вищим було суспільне становище певної маси осіб, тим більшим було право цієї маси на шанування своєї честі, і навпаки» [3, с. 56]. Поява поняття про особисту честь вченим пов'язувалась із зникненням у другій половині XVI століття судового поєдинку («поля») як способу вирішення конфліктів. На переконання П.О. Бобровського, необхідність охорони особистої честі кожної людини, незалежно від її стану, вперше була визнана в Соборному Уложенні 1649 р., однак лише з падінням наприкінці XVII століття системи місництва (тобто порядку заміщення державних посад залежно від знатності роду) було усунуто суттєву перепону до відкритого визнання у кожній людині її гідності [3, с. 4]. Особливу роль у розвитку кримінально-правової охорони честі П.О. Бобровський відводив правовій реформі царя Петра I [3, с. 96–97, 109–110, 116, 120]. На переконання вченого, саме тоді відбулося усвідомлення того, що «особиста честь не може бути предметом продажу, що вона складає благо, яке особа може відстоювати, як і всі інші свої права, що цього блага людина може бути позбавлена тільки в силу закону, за певних умов» [3, с. 5]. П.О. Бобровський вважав, що кінцевою метою реформування Петром I законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі було «взяти верх над цивільним відшкодуванням за образу – безчестям, відтіснити його на задній план і перетворити у другорядний елемент покарання за зневагу честі» [3, с. 120].

Вчені того часу чимало уваги приділяли аналізу розуміння поняття честі та караності посягань на неї не тільки в давньоримському і російському праві, а й в праві давньоримському, давньогерманському, німецькому, французькому та англійському [1, с. 9–12; 5, с. 11–151; 6, с. 113–116; 8, с. 42–44; 14, с. 55–91; 16, с. 98–99; 18, с. 31–47]. Так, наприклад, Л.С. Білогриць-Котляревський, підкреслюючи, що поняття честі в сучасному йому кримінальному праві зводиться до зовнішньої поваги, а право честі – до вимоги не ображати, не виражати до особи неповаги чи зневаги, зазначав, що таке поняття честі було напрацьоване німецьким (або, точніше, германським) правом, котре було відмінним від римського розуміння права на честь [2, с. 383]. І.Я. Фойницький вказував, що у давніх римлян честь (*existimatio*) означала стан непорушної гідності (*status illaesa dignitatis*), що належав римському громадянину, і таким чином зливалась з громадянською повноправністю; всі, хто не були римськими громадянами, не користувались і честю. Вчений підкреслював, що честь не була якимось особливим правом особи, що мало самостійний зміст, а ідеальним об'єднанням всього різноманіття прав, що належали римському громадянину. Маючи в основі державне визнання особи громадянином, честь не залежала від думки співгромадян, від їхніх відгуків та суджень. Тому *injuria* означала не тільки образу, а взагалі порушення будь-якого права особистості, що не підходило під визначення іншого передбаченого законом діяння. Покарання ж за образу зводились до грошового стягнення на користь потерпілого та *infamia* (безчестя, поєданого з позбавленням громадянина деяких громадянських прав); лише в імператорський період історії Стародавнього Риму більш суворим покаранням почали піддавати винних в пасквілях (*libelli famosi*) [16, с. 98–99]. Як зазначалося вище, німецький погляд на честь, як на внутрішнє благо, особисте вираження моральної гідності людини, був протилежним давньоримському розумінню права на честь. У цьому зв'язку І.Я. Фойницький зазначав, що німецьке право виходило з того, що честь властива кожній особі незалежно від її державного статусу, але обсяг її залежав від маси історично складених обставин і змінювався з огляду на прина-

лежність винного до того чи іншого суспільного класу: ганебне для рицаря не завжди було ганебним для городянина. Тому й образа за німецьким правом була не посяганням на повноправність взагалі, а вираженням презирства до особистості, неповагою до її гідності. Цьому суб'єктивному поняттю честі та образи відповідало й особливе, напрацьоване німецьким правом, покарання за образу, яке полягало в урочистому визнанні честі ображеного самим кривдником, у вигляді прохання про прощення чи відмови від сказаного [16, с. 99]. Таким чином, якщо у римському праві покарання за образу мало переважно приватний характер, то в німецькому – публічний, виражаючись у проханні про прощення, відмові від висловленої образи. Л.С. Білогриць-Котляревський вказував, що публічний характер покарання за образу в його час панував у всіх державах, окрім Англії, яка примикала до римської системи [2, с. 384]. Вчений також зазначав, що «історія нашого права становить собою зміну об'єктивного погляду на честь, як на служило-родову гідність, пануючу в старому праві, суб'єктивним, що проникло під впливом німецького права у військові артикули» [2, с. 384]. Утім, Л.С. Білогриць-Котляревський вказував, що вплив старих поглядів в російському праві у формі виплати безчестя зберігався аж до видання у 1864 р. Уставу про покарання, що накладаються мировими судьями; «із цього часу за образи в кримінальних законах передбачаються тільки кримінальні кари, а якщо ображений хоче отримати виплату за безчестя, то покарання виключається, і останній має вести справу у цивільному порядку» [2, с. 384]. Своєю чергою, М.М. Розін, детально розглянувши питання про образу честі в римському, англійському, французькому, німецькому та російському праві, зробив висновок про існування двох систем: суб'єктивної, що знайшла своє головне відображення в німецькому праві, та об'єктивної – системи римського та англійського права; французьке право, на переконання М.М. Розіна, наближається до об'єктивної системи, російське ж характеризується особливою історичною мінливістю і не вирізняється витриманістю принципів [14, с. 55–112]. Іншої думки дотримувався М.П. Чубинський, який вважав, що до об'єктивної системи безумовно можна віднести тільки англійське право; про французьке, допетровське і навіть про римське право не можна категорично сказати, що вони відтворюють об'єктивну теорію та ігнорують суб'єктивні переживання і відчуження потерпілого [17, с. 134].

У кримінально-правовій літературі другої половини XIX – початку XX століття відзначалося, що об'єктом посягання в розглянутих злочинах є честь будь-якої особи, здатної усвідомлювати і відчувати образу чи зневагу [2, с. 385; 6, с. 117; 13, с. 103]. У зв'язку з цим вказувалося, що не можуть бути потерпілими від злочинів проти честі: а) померлі; б) божевільні; в) особи, які перебувають у стані безпам'ятства та несвідомості; г) малолітні у тому віці, коли вони не можуть розуміти образи [2, с. 385; 6, с. 117; 12, с. 16–17; 15, с. 568]². Некараними визнавались також образи честі, якщо потерпілими від них були діти їхніх батьків чи один із подружжя, а також образи з боку осіб, що наділені дисциплінарною владою [6, с. 118; 9, с. 606; 12, с. 11–15; 15, с. 562–563, 565–567]. О.В. Лохвицький з цього приводу писав: «Батьки мають право карати дітей... Діти не мають права скаржитися на батьків за образи... Зрозуміло, що діти не можуть бути ображеними батьками: батьки мають безконтрольне право наставляти дітей, підда-

² М.А. Неклюдов, однак, допускав певні винятки з цього переліку. Так, він зазначав, що «образу малолітніх, не дивлячись на їх вік, може бути переслідувана, якщо вона вчинена в присутності членів сімейства», «стосовно божевільних правильніше допускати тільки образу дією» [12, с. 17].

вати їх домашнім покаранням; так само позови про образи між подружжям несумісні з відносинами, що виникають із шлюбного союзу» [9, с. 606]. Натомість Г.Є. Колоколов сумнівався в правильності того, що один із подружжя не може бути потерпілим від образи честі, зазначивши, що «питання про це в літературі є дискусійним і в законодавстві – темним» [6, с. 118].

В юридичній літературі того часу розглядалася також можливість вчинення злочинів проти честі щодо юридичних осіб. Так, М.А. Неклюдов підкреслював, що «юридична особа є особою фіктивною, а тому образити її неможливо» [12, с. 17]. Так само С.В. Познишев вказував, що «юридична особа, як така, не може сприймати образу, не може бути ображена» [13, с. 104]. Водночас вчений відзначав, що законодавство в окремих випадках допускає можливість вчинення образи й щодо юридичних осіб, зокрема стосовно військової частини [13, с. 104–105].

Вченими розглядуваного періоду пропонувалися різні класифікації посягань на честь особи. О.В. Лохвицький пропонував таку систему злочинів проти честі та гідності (вслід за тогочасним законодавством вчений називав їх «образами честі»): 1) особисті образи; 2) наклеп; 3) дифамація; 4) розголошення таємниці; 5) погроза; 6) самоправство [9, с. 598–618]. При цьому О.В. Лохвицький відзначав, що «образу честі може бути поєднана з іншими злочинами, наприклад катуванням, звалтуванням, особистим затриманням, і тоді вона поглинається ними, оскільки в них є більше зло» [9, с. 598]. На думку М.А. Неклюдова, до групи «образу честі» належать: I. Безпосередні особисті образи; II. Неповага і грубість – діяння, що караються тільки в окремих особливих випадках; III. Наклеп; IV. Розголошення образливих для честі відомостей; V. Погрози [12, с. 5]. І.Я. Фойницький виокремлював такі злочини проти честі та гідності: I. Образа; II. Зганьблення («опозорення»): а) наклеп; б) дифамація; III. Діяння, що примикають до образу честі: а) неповага; б) розголошення таємниць; в) розголошення в підлив кредиту; г) неправдивий донос; г) підроблення паперів [16, с. 103–127]. На думку С.В. Познишева, посягання на честь можна класифікувати на: 1) образу та 2) зганьблення. Водночас вчений, вслід за Кримінальним уложенням 1903 р., вважав за можливе виокремлювати три види злочинів проти честі: 1) образу; 2) наклеп; 3) дифамацію [13, с. 100–101].

На думку Г.Є. Колоколова, попри те, що форми і способи образи честі можуть бути різноманітними, їх все ж можна звести до двох груп: 1) до першої зараховуються такі факти, котрі в даному суспільстві і при даних обставинах взагалі вважаються образливими; 2) до другої – дії та слова, які можуть бути визнані образливими лише за певних особливих обставин [6, с. 119].

Найбільша увага в тогочасній літературі приділялася таким злочинам проти честі особи, як образа та наклеп.

Визначаючи поняття образи, І.Я. Фойницький зазначав, що нею є «незаконне умисне приниження людини непристойним поведінням, що виражає зовні неповагу до того, кого ображають» [16, с. 103]. Г.Є. Колоколов вважав, що образою є посягання на честь особи шляхом образливого («оскорбительного») поведіння [6, с. 120]. В літературі традиційно особисті образи поділялися на образи дією (реальні), письмові образи та образи словом [6, с. 121; 9, с. 598, 603].

Дискусійним у тогочасній науковій літературі було питання про те, що може бути визнано образливим. На думку М.А. Неклюдова, образа обов'язково має бути поведінням принизливим, тобто таким, що суперечить загальноновизнаним нормам поведіння, ображає самолюбство та гідність [12, с. 10]. М.М. Розін

зазначав, що все залежить від контексту: безневинні слова можуть бути образливими (наприклад, «мужик», «баба»), і навпаки, найбільш лайливі не можуть визнаватися такими, якщо вживаються без умислу, жартома [14, с. 166]. Подібним чином розмірковував М.Д. Сергієвський [15, с. 574]. О.В. Лохвицький вважав, що образливим може бути те, що не містить в собі нічого образливого, але сказане певним тоном (наприклад, підвищеним голосом); крім того вчений вказував, що «образу, часто дуже сильна, може полягати і в натяку», «часто слово, яке по суті є ласкавим чи похвальним, буває образливим» [9, с. 601]. С.С. Шайкевич застерігав, що «судді не слід звертати увагу на такі позови про образу, в яких ображений скаржитися на те, що хтось назвав його невігласом, вродком, диваком тощо, оскільки таланти, краса, гарне поведіння тощо не належать до необхідних елементів уявлення про чесну людину. Можна бути позбавленим всіх цих якостей, але все ж таки користуватися повагою в суспільстві, як цілком моральний громадянин» [18, с. 15].

Різновидами зганьблення у літературі визнавалися наклеп та дифамація. І.Я. Фойницький зазначав, що наклепом є завідомо неправдиве оприлюднення обставини, що ганьбить честь іншої особи. Дифамацією є оприлюднення в друкованій формі такої обставини, котра може зашкодити честі, гідності або доброму імені особи [16, с. 117]. Подібні визначення пропонував С.В. Познишев, який вказував, що від наклепу дифамація відрізняється передовсім тим, що вона може бути вчинена тільки шляхом друку, тоді як наклеп – і друкованим шляхом, і усно, і письмово, і символічно. Крім того, важливою ознакою наклепу є завідома неправдивість поширюваної інформації; дифамацією ж визнається й розголошення правдивих фактів, а також фактів не завідомо неправдивих [13, с. 113, 115].

М.В. Духовської вважав, що складно розмежувати між собою наклеп та образу [5, с. II, 7]. Вчений зазначав, що «при образі відбувається посягання певними вчинками, словами, знаками на саму честь людини; при наклепі ж особа не посягає безпосередньо на того, кого ображає: вона звертається до третіх осіб і в їх середовищі наводить різні доводи, що вважаються переконливими в даний час, в даній місцевості і в даному колі осіб, й намагається довести ними, що особі безпідставно належить та міра честі, котра визнається за нею, що вона вчинила певні вчинки, які самим суспільством сприймаються як безчесні» [5, с. 6].

Важливо відзначити, що у юридичній літературі розглядуваного періоду пропонувалося декриміналізувати окремі з посягань на честь особи. Так, М.М. Розін вважав, що зі сфери злочинів проти честі потрібно виключити образу, яка має відноситись до групи дрібних поліцейських порушень і зберігати караність тільки в разі публічності її вчинення. Вчений підкреслював, що наявність кримінальної відповідальності за образу означає «потурання дрібним і низьким душевним порухам», наголошував, що завдяки цьому у людей розвивається «звичка до кляузництва», а тому для реагування на такі вчинки «варто пошукати інших шляхів» [14, с. 128–152]. З такою точкою зору не погоджувався М.П. Чубинський, який вважав, що «право не може і не повинно залишатися байдужим до посягань такого роду, котрі навіть за наявності репресії ведуть до самочинних розправ, поєдинків та інших сумних явищ; ці явища можуть тільки розвинути і укріпитися, якщо караність образи, і без того дуже слабка, буде частково понижена, частково відмінена» [17, с. 139]. Аналогічні аргументи наводив О.В. Лохвицький [9, с. 599]. На думку С.С. Шайкевича, який також виступав проти декриміналізації образи, слід брати до уваги те, що головною

юридичною підставою караності образ є внутрішня їх злочинність, яка випливає з того, що кривдник, посягаючи на чужу честь, підточує довіру інших до ображеного, розриває той внутрішній зв'язок, який пов'язує людей у суспільстві [18, с. 28–29]. У той же час С.С. Шайкевич ще у 1865 році підкреслював, що розширюючи коло злочинів проти честі особи, «легко можна прийти до зіткнення з іншим правом людини – з правом говорити правду, вільно висловлювати свою думку», адже «просте застереження або пораду можна сприйняти за наклеп, публічне викриття негідника – за образу» [18, с. 16]. Крім того, «потураючи кожному незначному спалахові самолюбства, законодавець дає дріб'язковим і мстивим людям можливість зав'язати справу через дрібниці» [18, с. 16–17]. Дослідник був переконаний, що «держава має приймати ображеного під свій захист лише тоді, коли посягають на його моральну та юридичну гідність, тобто коли його звинувачують у вчинках, що суперечать моральному і позитивному закону» [18, с. 15].

У кримінально-правовій літературі розглядуваного періоду дискутувалися також питання, пов'язані з покаранням за злочини проти честі. Так, наприклад, М.П. Чубинський, пояснюючи, чому законодавці окремих держав (зокрема, Франції) визнавали посягання на честь незначними деліктами, відзначав, що такий стан речей склався історично: справа в тому, що представники привілейованих та впливових класів при образі честі здавна не зверталися до суду, а вдавалися до дуелі чи до розправи на місці. Тому для охорони своєї честі вони не потребували серйозної репресії закону; у тих же випадках, коли кривдниками були вони, а ображений належав до нижчих класів, їм була вигідною існуюча слабка репресія, а тому вони підтримували її [17, с. 132]. В.Д. Набоков, звертаючи увагу на те, що за крадіжку тогочасний російський законодавець передбачав більш суворе покарання, ніж за наклеп, відзначав: «це не означає, що для кожного майно дорожче честі чи доброго імені, – обставина, про яку забувають ті, хто пропонує (між іншим, як панацею проти дуелі) значно посилити покарання за образи. Прагнення до охорони своєї честі, до незаплямованої репутації, звісно, незрівнянно бажаніше і має бути більш розвинене, ніж чутливість до втрати матеріальних благ та прагнення до їх примноження: але з цього аж ніяк не випливає, що посягання на честь мають підлягати більш суворому покаранню, ніж посягання на майно. Ставлячись суворіше до злодія, аніж до кривдника чи наклепника, закон виражає ту, по суті абсолютно здорову, думку, що моральна гідність особи, її репутація залежать від всього складу її життя, від неї самої та її вчинків. Ця гідність не може бути втрачена завдяки витівкам іншої особи, і таким чином посягання на моральну гідність, не тягнучи за собою втрати чи навіть зменшення самого блага, по суті своїй є порушенням лише відомої вимоги: а саме, щоб моральна гідність кожної особи не зустрічала заперечення з боку інших осіб» [10, с. 233; 11, с. 59–60].

Звертає на себе увагу той факт, що у тогочасній цивілістичній літературі проблеми захисту честі розглядалися меншою мірою, аніж у літературі кримінально-правовій. У своєму підручнику Г.Ф. Шершеневич відповідний стан речей пояснював тим, що «моральна шкода, завдана порушенням чужого права, не піддається грошовій оцінці, не може бути відшкодована юридичними засобами, наприклад, у разі особистої образи, оскільки між моральною шкодою і матеріальною винагородою немає спільного мірила. Тому такі недозволені порушення суб'єктивного права, котрі не поєднані з майновою шкодою, не підходять під поняття цивільного правопорушення» [20, с. 392]. У зв'язку з цим, на переконання Г.Ф. Шершеневича, «особисту образу можна переслідую-

вати тільки в кримінальному порядку, вимагаючи покарання винного», окрім тих випадків, коли особиста образа відображається опосередковано на матеріальних інтересах особи [20, с. 402]. Іншу позицію займав Д.І. Мейєр. На його думку, хоча особиста образа сама по собі не порушує майнових прав, вона «порушує право ображеної особи на повагу з боку співгромадян – одне з тих прав, які складають право особистості: саме за порушення цього права визначається законодавством цивільне покарання, хіба б ображений вимагав за образу покарання кримінального» [21, с. 251]. Таким чином, Д.І. Мейєр говорив про подвійний, одночасний захист честі цивільно-правовими та кримінально-правовими засобами; вибір способу захисту, на думку вченого, мав залежати від самої особи. Розмірковуючи далі, Д.І. Мейєр відзначав, що законодавство, звісно, «могло б завжди визнавати за особою образою характер злочину, оскільки для законодавства важливо, щоб громадяни дорожили своєю честю й охороняли її». Разом з тим вчений наголошував, що «образу не відноситься безпосередньо до загального блага, вона зачіпає безпосередньо лише окрему особу, яку не можна позбавляти можливості виявляти у разі образи християнську чесноту – прощення ближнього» [21, с. 251]. Крім того, на думку Д.І. Мейєра, «непрощене втручання публічної влади у справи про образи було б небажаним для самих скривджених: будь-яка іскра роздувала б полум'я ворожнечі; певний випадок, який, можливо, залишився б невідомим, ставав би загальновідомим і вражав би добре ім'я особи, скандалізував його» [21, с. 251]. Д.І. Мейєр, таким чином, досить критично ставився до широкого застосування кримінального закону у розглядуваній сфері. Вчений також зазначав, що в його час неможливо вважалося приймати грошову оплату в якості відшкодування за особисту образу: «у нас кожна більш-менш порядна людина, якщо переслідує кривдника судовим порядком й хоче покарати його, то або пред'являє цивільний позов і вимагає, щоб штраф був стягнутий на користь якогось громадського закладу, або пред'являє позов кримінальний; тоді кривдник піддається або арешту, або грошовому штрафу, що надходить на користь місць ув'язнення» [21, с. 252]. Необхідність розвитку передовсім цивільно-правових засобів захисту честі відстоював видатний цивіліст українського походження Й.О. Покровський. Підкреслюючи пріоритет цивільно-правових засобів захисту честі над кримінально-правовими, вчений зазначав: «Кримінальне переслідування порушника чужої честі залежить від різних спеціальних умов, внаслідок чого потерпілий далеко не завжди може домогтися в цьому порядку відновлення свого доброго імені. Так, наприклад, кримінальне покарання за наклеп може відпасти внаслідок того, що сплив строк кримінальної давності, що наклепник був добросовісно переконаний в істинності поширюваної інформації... Водночас будь-яке подібне виправдання здатне збурити думку про те, що наклепницькі чутки відповідають істині, і тим поставити обмовленого у нестерпне становище. Вочевидь, необхідно надати потерпілому засіб для відновлення своєї репутації, подати позов про визнання розголошених чуток неправдивими» [22, с. 103]. Отже, як бачимо, у цивілістичній літературі другої половини XIX – початку XX століття висловлювалися різні точки зору щодо співвідношення цивільно-правових та кримінально-правових засобів захисту честі. Якщо Г.Ф. Шершеневич заперечував можливість цивільного права у вказаній сфері, стверджував, що цивільне право є галуззю права, що регулює лише майнові відносини³, то Д.І. Мейєр та Й.О. Покровський досить

³ Переконливе спростування такої точки зору знаходимо у Й.О. Покровського [22, с. 114–124].

критично ставилися до застосування кримінального закону у розглядуваній сфері, виступали за необхідність розвитку передусім цивільно-правових засобів захисту честі.

Висновки. Здійснений аналіз доктрини кримінального права другої половини XIX – початку XX століття засвідчує активний пошук тогочасними вченими оптимальних шляхів забезпечення кримінально-правової охорони честі та гідності особи. Дослідники не лише коментували норми сучасного їм законодавства, а й критично оцінювали ті чи інші його положення, вказували на окремі недоліки та пропонували шляхи їх усунення. Зважаючи на те, що від часу написання цих праць минуло понад століття, не всі розглянуті вище висновки пройшли випробування часом. Так, чимало змінилося в розумінні змісту гідності людини та її значущості, переоцінено доцільність існування кримінально-правових заборон, присвячених наклепу та образі (хоча точка зору про доцільність декриміналізації образи висловлювалась ще на початку XX ст.), тощо. Водночас окремі із висловлених у той час ідей залишаються актуальними до сьогодні. Серед іншого, йдеться про співвідношення кримінально-правових та цивільно-правових засобів захисту честі та гідності особи, розуміння впливу конкретних історичних умов на розвиток тих чи інших кримінально-правових інститутів.

Література:

1. Бернер А.Ф. Учебник уголовного права. Части общая и особенная. Съ примѣчаниями, приложениями и дополнениями по истории русского права и законодательству положительному Магистра Угол. Пр. Н. Неклюдова. Томъ II. Особенная часть. Санкт-Петербургъ : Переводъ и издание Н. Неклюдова, 1865. 364+VI с.
2. Бѣлогриць-Котляревскій Л.С. Учебникъ русского уголовного права. Общая и особенная части. Киевъ ; Петербургъ ; Харьковъ : Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. IV+618 с.
3. Бобровскій П.О. Преступленія противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санкт-Петербургъ : Типографія Правительствующаго Сената, 1889. 120 с.
4. Бобровскій П.О. Мѣстничество и преступленія противъ родовой чести въ русскомъ войскѣ до Петра I. Санкт-Петербургъ : Типографія Департамента Удѣловъ, 1888. 31 с.
5. Духовской М.В. Понятіе клеветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль : Типографія Губернской Земской Управы, 1873. IV+252 с.
6. Колоколовъ Г.Е. Уголовное право. Особенная часть : курсъ лекцій. Москва : Б.и., 1895. 379 с.
7. Ланге Н. О наказаніяхъ и взысканіяхъ за безчестіе по древнему русскому праву. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. Часть СІІ. Отдѣленіе ІІ. Санкт-Петербургъ : Въ типографіи Императорской академіи наукъ, 1859. С. 161–224.
8. Листъ Ф. Учебникъ уголовного права. Особенная часть. Москва : Товарищество типографіи А.И. Мамонтова, 1905. XVIII+409 с.
9. Лохвицкій А. Курсъ русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное изданіе, сведенное съ кассационными рѣшеніями. Санкт-Петербургъ : Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. 704+VI с.
10. Набоковъ В.Д. Охрана чести въ уголовномъ законодательствѣ. *Набоковъ В.Д. Сборникъ статей по уголовному праву*. Санкт-Петербургъ : Типографія Товарищества «Общественная Польза», 1904. С. 222–236.
11. Набоковъ В.Д. Элементарный учебникъ особенной части русскаго уголовного права. Выпускъ первый. Книги I и II. Санкт-Петербургъ : Сенатская типографія, 1903. 220 с.
12. Неклюдовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступленія и проступки противу личности. Санкт-Петербургъ : Типографія П.П. Меркулева, 1876. XII+543 с.
13. Познышевъ С.В. Особенная часть русскаго уголовного права. Сравнительный очеркъ важнѣйшихъ отдѣловъ особенной части стараго и новаго Уложенія. Москва : Университетская типографія, 1905. VIII+407 с.
14. Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное изданіе. Общая часть. Опозореніе. Томскъ : Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. 470 с.
15. Сергеевскій Н.Д. Обида по действующему русскому праву. *Сергеевскій Н.Д. Избранные труды* / отв. ред. и авт. биограф. очерка А.И. Чучаев. Москва : ООО «Издательский дом «Буквоедъ», 2008. С. 555–580.
16. Фойницкій И.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербургъ : Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. 433 с.
17. Чубинскій М.П. Къ вопросу объ оскорбленіи чести. *Чубинскій М.П. Статьи и рѣчи по вопросамъ уголовного права и процесса*. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санкт-Петербургъ : Типографія т-ва «Общественная Польза», 1912. С. 127–145.
18. Шайкевичъ С. О преступленіяхъ противъ чести. Разсужденіе, написанное для полученія степени кандидата по юридическому факультету. Москва : Въ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), 1865. 66 с.
19. Харитоновна О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія. Харків : Право, 2010. 253 с.
20. Шершеневич Г.Ф. Учебникъ русского гражданского права (по изданію 1907 г.). Москва : Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.
21. Мейер Д.И. Русское гражданское право (в 2 ч.). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Москва : Статут, 2000. 831 с.
22. Покровскій І.А. Основныя проблемы гражданского права. Петроградъ : Изданіе Юридическаго книжнаго склада «ПРАВО», 1917. 328 с.

Андрушко А. В. Доктрина уголовного права второй половины XIX – начала XX века о преступлениях против чести и достоинства личности

Аннотация. В статье проанализированы взгляды ученых второй половины XIX – начала XX века (А.Ф. Бернера, Л.С. Белогриц-Котляревского, П.О. Бобровского, М.В. Духовского, Г.Е. Колоколова, Н.И. Ланге, Франца фон Листа, А.В. Лохвицкого, В.Д. Набокова, Н.А. Неклюдова, С.В. Познышева, Н.Н. Розина, Н.Д. Сергеевского, И.Я. Фойницкого, М.П. Чубинского, С.С. Шайкевича и др.) на проблемы ответственности за преступления против чести и достоинства личности.

Ключевые слова: преступления против чести и достоинства личности, клевета, оскорбление, диффамация.

Andrushko A. Doctrine of criminal law of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century on crimes are against honor and dignity of a person

Summary. The article researches on view of scholars of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century (A.F. Berner, L.S. Belogrits-Kotliarevskiy, P.O. Bobrovskiy, M.V. Dukhovskoy, G.E. Kolokolov, N.I. Lange, Franz von Liszt, A.V. Lokhvitskiy, V.D. Nabokov, N.A. Nekliudov, S.V. Poznyshchev, N.N. Rozin, N.D. Sergievskiy, I.Y. Foynitskiy, M.P. Chubinskiy, S.S. Shaykevich et al.) on issues of responsibility for crimes against honor and dignity of a person.

Key words: crimes against honor and dignity of a person, libel, insult, defamation.